

לקראת הסוף – מסכת ברכות¹⁶¹ היא המסכת המוגהת ביותר,¹⁶² ואילו בהגיעו למסכת נידה כמעט שאין לו למגיה (א) שום הגהה של ממש.¹⁶³

הגר"ש ליברמן, במאמרו הראשון על כ"י לידן, הצביע כבר על "שפע נוסחאות משוכחות מאירות עינים שבגוף כ"ל שקולקלו ע"י תיקוני המגיה", והסיק בצדק "שהמגיה שלנו לא היה חכים משמע סוריסטין".¹⁶⁴ הוא אף ציין ש"בראש וראשונה מרובים הם תיקוני המגיה בתיבות בודדות ובמליצות שלא הבין אותן" ו"יש להצטער ביותר ע"י שהמגיה טח את פני הנוסח וטשטש תכופות את שרידיה של השפה העממית החיה כמו שהיתה מדוברת בא"י".¹⁶⁵ אבל למרות כל שיבושיו, טעויותיו ומשוגגותיו, מרובים תיקוניו של המגיה על שיבושיו לאין ערוך – ואין ספק שלו היה נדפס הירושלמי מכ"י לידן המקורי, בהערכתו של ר' יחיאל בלבד, ללא השלמותיהם והגהותיהם של המגיהים, היה בידינו נוסח ירושלמי משובש לאין ערוך מנוסחו במצבו הפגום היום.¹⁶⁶

שחיקת נוסח הירושלמי לא נעצרה כאן, היא הלכה ותמשכה גם לאורך כל תקופת הדפוס. למן הדפוס הראשון ועד לדפוסים האחרונים חלו בירושלמי שיבושים גדולים וקטנים יותר, למן טעויות דפוס בלתי מכוונות ועד לתיקונים-שיבושים מכוונים. כבר בדפוס הראשון, ונציה רפ"ג, שנדפס ישירות מכ"י לידן המוגה, על תיקוניו ועל שיבושיו,¹⁶⁷ גם

שנאמר, 'סהר, 'אר' וכי"ב (ראה פרנקל, מבוא, יז ע"ב); כמו כן הוא נוטה להוסיף מילים להבהרת העניין, כגון במסגרת סיפורי דוד (ברכות פ"א, ב ע"ד [עמ' 4 שו' 21]) הוא מוסיף "בשעה שהיה [דוד] סועד", וכן בסוגיית טומאת כהן (שם פ"ג, ו סע"א [עמ' 26 שו' 22]), "מהו שיטמא [כהן] לכבוד אביו ואמרו"; וכן הוא משלים "קם סקרי [באורייתא] ואמ' ברכו" (שם פ"ז, יא ע"ג [עמ' 58 שו' 21]) וכי"ב עוד הרבה (ראה למשל אפשטיין, אמוראים, עמ' 345 הע' 63, ועמ' 377 הע' 43); זר לו גם הניסוח הרגיל בירושלמי בלשון בתמיה, והוא מוסיף מילת שאלה או שיליה; וכך גם בקטנות: 'מטי א' הוא מוסיף ל"א" ברכות פ"ב, ה ע"א [עמ' 19 שו' 32], ע"ש – ראה רונטל, לשונות, עמ' 297. בתיקונים אלה ובכ"י א' הוא משבש ברי"ב את העניין, אבל פוגם בסגנון הירושלמי. הוא משבש גם את מונחי הירושלמי, הן המצויות, כגון 'כיני מתני" (ברכות פ"א, ג ע"א [עמ' 6 שו' 33]) שהוא הופך ל"בעי מתני"; "הרא דא' אמ" הוא מוחק את שנראה לו ככפול (ראה להלן, הע' 182) – וברגילות פחות, כגון "כתי פשיטא לך" שהוא מוחק "כתי" (ראה להלן, הע' 225). ואילו את הכתיב הירושלמי הוא 'מתקן' על כל צעד ושעל, כגון: 'יב/יהב, כיל/כאילו, ליליה/ליה, לכן/לא כן, מכפליה/מה איכפת ליה, וזכה/רכה וכי"ב עוד הרבה (ראה עוד להלן, הע' 215).

אלא שיש לצייץ שכל התופעות הללו של שחיקת נוסח הירושלמי המקורי תהליך ממושך הוא; הן מצויות גם בכ"י המקורי וברוב עדי הנוסח הקדומים, כך למשל הוספת 'אר' (רהנטל, למילון התלמודי, עמ' 107 הע' 9) רגילה ביותר (כל הדוגמאות שציין עסיס, סנהדרין, עמ' 42, מצויות כבר בגוף כ"י); 'כתי פשיטא לך' נשתבש בדרכים שונות בכל השלבים (להלן, הע' 225), ועל אחת כמה וכמה דרכי הכתיב הייחודיות – ראה עוד להלן, עמ' לג ואילך.

ובאמת, מס' ברכות היא המסכת הירושלמית המטופלת ביותר (ראה משי"ב כליידן, עמ' 211 הע' 30 – ולא רק ע"י המגיהים; ראה גם מוסקוביץ, כפלי גרסה, עמ' 204 הע' 120, וכי"ב עוד), וכך כבר מקדמת דנא. אציין כאן כמה עובדות פשוטות המלמדות על העיסוק המרובה יחסית במסכת זו: (א) מס' ברכות הגיע אלינו המספר הגדול ביותר של כתבי יד – כתריסר טפסים ושרידי טפסים (שרידי שמונה טפסים שונים מן הגניזה – יותר ממס' שקלים! – ראה משי"ב ב'שקלים', עמ' 40 הע' 126); (ב) המסכת הירושלמית המוזכרת ביותר ברשימות הספרים העתיקות; (ג) המובאות המרובות ביותר בספרות הראשונים; (ד) השחיקה הלשונית החזקה ביותר ברוב עדויות הנוסח; (ה) השפעת הבבלי החזקה ביותר; (ו) המסכת המוגהת ביותר גם בכ"י; (ז) המסכת המעובדת ביותר ביספר ירושלמי; (ח) המסכת הירושלמית בעלת ההשפעה הגדולה ביותר בעולמה של ההלכה. – ובאשר למסכת "המשובשת ביותר בירושלמי", ראה משי"ב ב'נויקין', עמ' 56 הע' 4.

וזכר לדבר נדירותם היחסית של הכתיבים הארץ-ישראליים המובהקים במס' ברכות, ובמיוחד הכתיבים המחזרים בעיני רגלי הבבלי, כגון כתיבם של שמונה דוגמא ליעזר, לעזר (ראה כבר פרנקל, מבוא, ק"א ע"ב), לא, וזה וכי"ב. וכמדומני שלא נמצאים שם גם הכתיבים שמ"י, הילל, מלבד מס' שקלים, שנכנסה לגוב האריות של לומדי הבבלי ועיברה את צורתה באופן יסודי ביותר – ראה משי"ב ב'שקלים', עמ' 12 ואילך.

ראה משי"ב ב'פרקי ירושלמי', עמ' 257 הע' 209, ע"ש, ועצ"ע.
שוב לידן, עמ' 107 ואילך. – במאמר זה מוסבות כאמת כל דוגמאותיו של ליברמן על הגהותיו של המגיה (א – ראה לעיל, הע' 46; מלבד זו האחרונה, נדירים פ"ג, שבצעם לא דנה כלל בהגהה, ע"ש, והשווה *Greek in Jewish Palestine*, ניו יורק 1942, עמ' 33 [=יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 26 הע' 138]).

שוב לידן, עמ' 109 ועמ' 110. – ואכן, בעוד שרוב ההשלמות (מחוץ למס' שקלים) השלמת השמות הן, עיקר השיבושים בתיקונים הקטנים. כך, למשל, בפרקים הראשונים של מס' ברכות רוב תיקוניו (להוציא השלמת השמות) הן לגרועות. אבל גם בחוץ השלמותיו, שחיקת הלשון והבבליזציה חזקות יותר מאשר בגוף כ"י, וכדבריו של מ' עסיס ('אוצר', מבוא): "בהרבה מקומות שבהם ישנה סטיית לשון במונחים או לשונות בבליים... הלשון היא לשונם של הגליונות... ולא של כ"י".

וסימן לדבר, נוסחו של כ"י במס' נויקין ("המשובשת ביותר מכל המסכתות בירושלמי" – הגר"ש ליברמן, נויקין, עמ' כט), שרבו בה הדילוגים וההשמטות, משום שלא זכו להשלמות ולהגהות של המגיהים כבשאר המסכתות (ראה לעיל, עמ' כה ומשי"ב ב'נויקין', עמ' 121 הע' 20). כמו כן, אלמלא טיפולם של המגיהים בכתב היד, חסרים היינו את סוף פט"ז ואת רוב פט"ז של מס' יבמות! (ראה משי"ב ב'פרקי ירושלמי', עמ' 226 הע' 37).

עובדה ברורה זו שעמד עליה לראשונה רמשי"ש (לעיל, הע' 33) ואישש אותה שילר-סינשי (לעיל, הע' 35), עמ' 14, שוב אין איש מטיל בה ספק, *אוצר החכמה* 1234567 תחילת 1234567

בו חלו שינויים ושיבושים לא מעטים לעומת כתב היד – וכך נוסף שותף רביעי לשיבושי הירושלמי. נכון אמנם שבסך הכול הדפסת הירושלמי בוונציה הייתה הדפסה טובה בדרך כלל, אבל קשה לומר שהיא נעשתה בדיוקנות מרובה ו"הטעיות המועטות נער יספרן".¹⁶⁸ בדפוס ונציה מצויים לא רק שינויים קבועים ומכוונים קטנים לעומת כ"ל,¹⁶⁹ מרובות בו גם טעויות ההדפסה, טעויות גדולות וקטנות יותר.¹⁷⁰ לעתים טעה הסדר בקריאת כתב היד,¹⁷¹ לא הבחין בהגהות או

וכניסו של אפשטיין: "אין כל ספק בזה" (מדקדוקי ירושלמי, עמ' 257 הע' 1). גם אם עמדו לרשותם של מרפיסי ונציה כתבי יד אחרים (ראה לעיל, הע' 150) ברור לחלוטין שכ"ל שימש להם כמקור להדפסה. כך עולה באופן ברור גם מכמה וכמה טעויות קריאה של המדפיס מכתב היד (ראה להלן, הע' 170, 171). המדפיס הלך לעתים בעקבות כ"ל המונה גם בטעויות ברורות (ואפילו בכותרות שבראשי העמודים – ראה למשל סנהדרין פרקים א/ח – יא/ח). אפילו מציאותו הפיסית של כתב היד בבית הדפוס של בומברג הוכחה, ראה אפשטיין, שם; מ' מישור, קרית ספר נג (תשל"ט), עמ' 578; ומה שצינתי ב'שקלים', עמ' 58 הע' 137, 138; ולאחרונה גם היידה, אותיות, עמ' 153. קביעה זו חשובה במיוחד, לאור העובדה שזו הורמנות חד פעמית (ראה לעיל הע' 2) לעקוב אחרי תהליך התגבשותו של טקסט קלאסי מספרות חז"ל על ידי מגיהים שקבעו נוסח לדורות.

168 דברי הגר"ש ליברמן, הוריות, עמ' 284 הע' 4, וכן שם: "הגהה מצוינת" – וראה משי"כ בעקבותיו ב'שקלים', עמ' 61 הע' 158; המדפיסים השתדלו להעתיק בדיוקנות את כתב היד המונה, ואפילו את הפיסוק שבכתב היד העתיקו (לעיל, הע' 66). אלא שהצטברות מספר השינויים והשיבושים מחייב להסתייג מהערכה חיובית זו, ראה משי"כ כבר בעיוקין', עמ' 121 הע' 20 (שטרק, מבוא במהדורות הראשונות (כגון השנייה, 1894, עמ' 70) כותב על ההעתקה "genau" – ואילו במהדורות האחרונות (כגון החמישית, 1921, עמ' 81): "leider nicht genau").

169 לשינויים מכוונים ומעין מכוונים בין כ"ל וד"ו, ראה משי"כ ב'שקלים', עמ' 61–62 הע' 158–159, וכיר"ב שינויים קטנים נוספים שאינם עקביים. בד"ו נמשך גם התהליך, הבלתי מודע בד"כ, של בבלחציה – כגון כתיב דיפתונג "א"י במקום "א"י"; כתיב חסר במקום מלא; סיומת באל"ף במקום בה"א וכיר"ב עוד (אבל לפעמים, בלי משים, גם להפך, כגון "ר" וזעור' במקום "זעורא" שבכתב היד, יבמות פ"א, ב ע"ג שר 11 [עמ' 830 שר 29] וכיר"ב עוד). תופעות אלו מלמדות על כך שהסדר (מגיה הדפוס?) הבין בד"כ את הטקסט שהוא מעתיק, ולעתים אף תיקן מרעו גם במקום שאין הגהה, כגון מגילה פ"א, עב ע"ג [עמ' 756 שר 19], בכ"ל: "אין הבהמה נותרת", ואילו בד"ו לנכון: "הבהמה". וכדבריו של מ' עסיס, אוצר, מבוא, על סדר הדפוס: "ניכר בו שלא העתיק את הדברים בצורה טכנית עיוורת מכ"ל, אלא היה לעתים שותף פעיל בניסוח לשון הירושלמי שלפנינו... פעמים תיקן ופעמים מרובים יותר קילקל" (ההדגשה שלי). וראה שם רשימה ארוכה של שינויים בין כ"ל לד"ו.

בד"ו מצויים גם סתם טעויות גסות פשוטות, כגון: "... ורעי אילן קריין ורעים" במקום "... אין ורעי אילן" פאה פ"א, טז ע"ג [עמ' 86 שר 15–16] (וראה להלן, הע' 174); "אבל אם נתקלקלה המצודה" במקום "אם לא נתקלקלה המצודה" ביצה פ"ג, סב רע"א [עמ' 693 שר 10]; "לו (!) על החלוצה ולא על הצרה" יבמות פ"א, ב ע"ג שר 36 [עמ' 831 שר 15]; וראה גם ברכות פ"א, ג ע"ד שר 39 [עמ' 11 שר 32] "אין אומר" ברכה פסוק" במקום "יאמר ברכה פסוק" שבכ"ל, ע"ש, וראה המקבילה שבתענית פ"ב ה"ג, סה ע"ג [עמ' 715 שר 10–11]; "מתני' שהופכת בטעות ל'מתניתין' (כגון שבת רפ"א, ב ע"ג [עמ' 364 שר 38, 40]) עד לטעות כמו "לא תקבל עלך מתניתין אלא..." (שם פ"ו, ח ע"ג [עמ' 399 שר 20]).

170 מהן טעויות טכניות פשוטות שנגרמו ישירות מן ההדפסה, כגון השמטת שורה או הכפלתה במעבר מדף לדף – כך למשל חלה פ"א, נח רע"א [עמ' 316 שר 30–31], במעבר מגיליון דפוס לגיליון הבא נשמטה שורת דפוס שלמה (למרות שומר הדף: "בן לוי", ראה אפשטיין, לשרירי הירושלמי, עמ' 126 הע' 35 והג"ש וכן הג"ל, אמוראים, עמ' 480); ואילו בתרומות פ"א, מא רע"א [עמ' 222 שר 38], במעבר מגיליון לגיליון הוכפלו חמש שורות (למרות שומר הדף "מקולי", ראה אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 257 הע' 1 והג"ש). טעות קטנה מעין זו נמצאת כבר בדף הראשון של מס' ברכות, במעבר מטור ב לטור ג (אמר/אמר), וכן שם להלן (ג ע"ב שר 46 [עמ' 8 שר 17]) השמטת "חברייא" בשם ר' יוחנן בראש השורה, או השמטת "ראשו" בסוף שורה (שבת פ"ט, יא ע"ד שר 30 [עמ' 418 שר 31]).

171 כרגיל בכל העתקה מרובות הטעויות בקריאת האותיות הדומות: ב/כ, ד/ר, ה/ח, ו/ז (כגון ביצה פ"ה, סג ע"א – בד"ו: "שמא תינק הבהמה" ואילו בכ"ל: "תינק", ראה ליברמן, תוסכפ"ש, סוף שבת, עמ' 300 – והשווה מהדורה זאת להלן, עמ' 698 שר 41; ולהפך: דמאי פ"ד, כד ע"א – בד"ו: "טען מחוקה עליו" אע"פ שכבר תיקן המגיה לנכון "מחוקה", אלא שהמדפיס לא הבחין בכך, ראה ליברמן, תוסכפ"ש, סוכה, עמ' 868 הע' 46 [צ"ל שם 'המגיה' והג"ש – והשווה מהדורה זאת להלן, עמ' 129 שר 19], ו/י, כ/ג, ו/ך (ראה למשל ע"י, פ"ד, מד ע"א [עמ' 1403 שר 34, 36, 39]; בד"ו שלוש פעמים 'צורך' כאשר בכתב היד ברור 'צורך', כנוסח הבבלי שם, נג ע"א – ראה א"א אורבך, מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 148, וראה שם, עמ' 178) (ד"ר ש' נאה מעיר לי גם לירושלמי כפשוטו, עמ' כ), ו/ך, ו/ך, ו/ך. והדבר מענין במיוחד במקומות שהטעות מלמדת על תלותו של ד"ו בכ"ל, כגון טעויות שנגרמו ע"י תופעות התליות בכ"י זה דווקא, למשל תרומות פ"א, מ ע"ב סוף שר 55: "שלו חסרת המשמעות, שנשחרבה בגלל 'שלו' שבסוף השורה הקודמת בכ"ל; וכן צורות לא ברורות של אותיות בכ"ל שהטעו את המדפיס, כגון צירוף ופירור אותיות, כך למשל שתי הטעויות הסמוכות כבר בראש מס' ברכות, ב ע"ג שר 29 [עמ' 2 שר 47]: "ר' חזנא במקום 'ר' חננא שבכ"י (יג–ז); שם, שם, שר 50 [עמ' 3 שר 27]; "ספר' במקום "נפר' שבכתב היד (נו–ט – אפשטיין [אמוראים, עמ' 340 הע' 11] מציין עוד שניים כאלה ממס' ברכות, ויש להוסיף עליו גם פ"ו, ט ע"ד 39 [במשנה]: 'הטבלות' – במקום 'הנובלות'; וגם מחוץ למס' ברכות, כגון דמאי פ"ג, כג ע"א שר 42 [עמ' 124 שר 47]: "טמן' – 'נמן'", וכן תענית פ"ד, סח רע"ד [עמ' 732 שר 37]: "מפני מה לא קבעו אינו תענית" – במקום "אחי (ת–יג?), וכאלה עוד הרבה.

שלא עמד על כוונתו של המגיה.¹⁷² וכן מצויות בו השמטות שעל ידי הדומות¹⁷³ וסחם טעויות העתקה, מינים ממינים שונים.¹⁷⁴

ואילו כל דפוסי הירושלמי המאוחרים יותר, למן דפוס קראקא שס"ט ועד לדפוס וילנא תרפ"ב,¹⁷⁵ אינם אלא צאצאיו הישירים של דפוס נציה, אלא שעוד נוספו בהם שינויים ותיקונים שונים ומשונים. אף לאחר ממדפיסי ירושלמי אלה לא היה לו כתב יד כלשהו,¹⁷⁶ וכל השינויים המרובים שחלו בהם, הם פרי 'תיקונים' מכוונים של הלומדים והמפרשים, או סתם טעויות הרפסה פשוטות. מפרשי הירושלמי (ובעקבותיהם המדפיסים)¹⁷⁷ הצליחו אמנם לתקן פה ושם את הנוסח¹⁷⁸ – על פי סברא, מהלך הסוגיה, מקבילות ולעיתים גם על פי נוסחאות הראשונים – אבל לעולם לא על פי כתב יד. אין ספק שבסך הכול מרובים שיבושי הדפוסים על חיקוניהם, ובמיוחד בכל הנוגע ללשון הירושלמי, סגנונו ומונחיו.¹⁷⁹ נמצאו למדים שכל העיסוק בנוסח

¹²³⁴⁵⁶⁷ n"ח

172 וכדבריו של אפשטיין: "וגם טעו לפעמים בקריאת כתב-היד ואפילו בהגהות המגיה שלהם" (מדקדוקי ירושלמי, עמ' 257), כגון 'אכין' של המגיה שקראו 'אביר' (פאה פ"א, טו ע"ג שו' 40 [עמ' 80 שו' 27]). ולפעמים פשוט לא הבינו את הסימנים שבכתב היד, כגון ניקודו של הסופר על שם השם, שחשבו למחיקה (ראה משי"כ בפרקי ירושלמי, עמ' 266 הע' 270); ובדומה לו קו לא ברור של המגיה (?) שחשבו למחיקה (ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 365 הע' 25). ויש שלא הבינו את כוונתו והדפיסו נוסח אלטרנטיבי יחד עם הנוסח המקורי, כגון: "מילתיה/הרא אמ'..." סנהדרין פ"ו, כה רע"ב – ראה מהדורה זו עמ' 1302 שו' 39.

ולעיתים פשוט לא הבחינו בהגהה, כך למשל מו"ק פ"ג, פב ע"ב, שו' 49 [עמ' 814 שו' 40]: "וחביריו" שהמגיה תיקן ל"וחמיריו" אבל המדפיס העתיק כבכ"ל המקורי; וכן במשפט המפורסם: "אבא בר רב הונא בשם רבי יוחנן השוחט בהמה ומצא בה חזיר מותר באכילה רבי יונה אמר אסור באכילה" (תרומות פ"ח, מה רע"ג [עמ' 246 שו' 4-5]), וכבר העירו שגירות הראשונים הייתה: "... יונה אסור באכילה", כנוסח המאמר בבבלי חולין סט סע"א, וכ"ה בכ"ר כאן – ובאמת גם בכ"ל נמצא כבר י"ד" (אבל לא אמ'') אלא שהמדפיס לא הבחין בכך והדפיס כנוסח כ"ל המקורי המוטעה (וכנראה שגם פרופ' אפשטיין לא הבחין בהגהה זו – ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 453). וכך גם בקטע שהרבו לרדן בו חוקרים אחרונים, יבמות פ"ד, ו ע"ב [עמ' 851 שו' 44]: "... עד שיפרש לו רובו", המגיה הגיה ל'רבו', ובכל זאת הדפיס המדפיס 'רובו'. וכן הגירסה הבלתי אפשרית שבב"ק סוף פ"ו, ה ע"ג [עמ' 1204 שו' 30]: "בין כך ובין כך פטור חייב", והמדפיס לא הבחין שכבר הסופר עצמו מחק 'פטור' (ראה כעת מוסקוביץ, כפלי גרסה, עמ' 194). – ראה גם אליצור, הוריות, עמ' 2 הע' 6.

17 כגון השמטת קטע שלם בפאה פ"א, טו ע"ד שו' 39 [עמ' 82 שו' 6-7] ('וחיים לעולם הבא' [... וחיים לעולם הבא]); וכן השמטות קטנות יותר, כגון שקלים פ"ו, מט סע"ד [עמ' 625 שו' 44] ('אבא יוסה ב"ח', ראה משי"כ ב'שקלים', עמ' 73) – וכיו"ב עוד. וכן סחם השמטות בשמות, כגון תרומות פ"א, מ ע"ג שו' 24 [עמ' 219 שו' 47] ('א"ר > יוסי < בי רבי בון'); ואחרות, כגון תענית פ"א, סד סע"א [עמ' 706 שו' 39] ("... הבכירה בשבעה והבינונית בשבעה > עשר < – כ"ה בכ"ל ולא הוגה; ראה ליברמן, תוסכפ"ש, שם, עמ' 1065 ותיקונים והשלמות עמ' 12).

¹²³⁴⁵⁶⁷ n"ח

17 סטיוחיו של ד"ר מכ"ל נרשמו (עד שבת סוף פט"ו), רובן אבל לא כולן, ע"י אפשטיין ב'דקדוקי ירושלמי' שלו, אמוראים, עמ' 339 ואילך. – סטיות אלו של ד"ר מכ"ל גרמו, בין היתר, לטעותו של ר"פ בדבר הקשר שבין כ"ל לד"ר (ראה פרנקל, מבוא, קמג ע"א – פאה פ"א הנ"ל בהע' 169).

¹²³⁴⁵⁶⁷ n"ח

לעומת זאת מצוי בד"ר עודף על כ"ל: (א) ארבעה פרקי משנה בסוף מס' שבת; (ב) הדף האחרון של מס' מו"ק שממנו הוא נדפס (ראה לעיל, הע' 83 – הוא ניתן במהדורה שלפנינו); (ג) הדף החסר בסוף מס' יבמות (ראה לעיל, הע' 64 – גם הוא ניתן במהדורה זו). – וראה עוד להלן.

1' לרשימת דפוסי הירושלמי ראה א"מ הכרמן, בתוך רבינוביץ, מאמר, עמ' רג ואילך (ראה גם רפלד, שערים). – לא כאן המקום לרדן בחולדות הדפוסים, ובתהפוכות נוסחאותיהם, לא באתי כאן אלא לציין את השתלשלות מסורת נוסח הירושלמי מכ"ל ועד לאחרוני הדפוסים. ולמעשה, לא ד"ר הנדיר למדי, אלא דפוס קראקא שהיה מצוי יותר, שימש מקור לדפוסי הירוש' המאוחרים יותר, וכן לרוב מפרשי (מלבד פני משה) – ראה למשל הדילוג ע"י הדומות שבר"ה פיג סה"ו, נט רע"א הנמשך בכל הדפוסים מאז דפוס קראקא, וכיו"ב עוד.

1' מלבד כ"י הרש"ס שהיה בידי בעל שדה יהושע, ועל פיו הגיה בדפוס קושטא. להנחה המקובלת אצל חוקרים שונים שלרשותם של כמה מן המדפיסים עמדו כתבי יד של הירוש' אין כל יסוד. הרבו להעיר במיוחד על דפוסי קושטא (שדה יהושע) ואמשטרדם (הרא"ף) כמהדורות בעלות נוסחאות ייחודיות עפ"י כתבי יד (כך כבר פרנקל, מבוא, קלה סע"א, קלט ע"א [שד"י], קמא ע"א [הרא"ף] – השווה 'אהבת ציון' שלו, ראש עמ' VIII; רטנר, אצ"י, ברכות הנ"ל, כלאים, עמ' 21, ועוד הרכה אחד בתוך החיבור; ר"ל גינצבורג, פירושים וחידושים, מבוא עמ' קיט [שד"י] – גירסאות של כתבי יד) ועמ' קכב [הרא"ף] – כתב יד של הירושלמי שהתעור בו; עד שבמהדורת וילנא הדפיסו מדור מיוחד לח"ג מדפוסי קושטא ואמשטרדם [בעקבות אצ"י של רטנר – ראה משי"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 223 הע' 14]; גם לונץ במהדורתו רושם ח"ג מדפוסים אלה; ואילו שפר ובקר במהדורות ה'סינופטיס' שלהם הדפיסו כרצף את כל נוסח קושטא ואמשטרדם בטורים נפרדים כעדי נוסח עצמאיים – ראה שם, חלק א, עמ' XII, והשווה חלק ד, עמ' VIII) – אבל בדיקת חילופי הנוסחאות מגלה שהשינויים מבוססים או על כ"י הרש"ס שהיה בידי ר"י בבגשתי (כך כבר אפשטיין בכמה מקומות, כגון אמוראים, עמ' 487 הע' 2; מלנא"מ, עמ' 705 ועוד) או על נוסחאות הראשונים והגהות המחבר, ואילו ר"א פולדא השתמש כבר בשדה יהושע (ולא כע"צ מלמד, פרקי מבוא, עמ' 528 – ראה אפשטיין, אמוראים הנ"ל ועוד) והוסיף הגהות מדעתו – ראה ר"ש ליברמן, מפרשים קדמונים, עמ' שיו, ומשי"כ ב'כתובת', עמ' 108 הע' 110.

1 ובמיוחד בעקבות גדולי מפרשי הירושלמי, כגון הרא"ף (ראה בהע' הקודמת), קרבן העדה ופני משה.

1 למשל השמטות בכל עדי הנוסח שהושלמו בדפוסים החרשים מן המקבילות (כגון דילוג ע"י הדומות בסוטה ראש פ"ט, כג סע"כ [ראה לעיל, הע' 91]).

1 וגם כאן אנו עדים לתהפוכות בנוסחאות משלב לשלב – כך למשל בשביעית פ"א, לג ע"ב [עמ' 179 שו' 44-45] בכ"ל לנכון: "רב אמר

¹²³⁴⁵⁶⁷ n"ח

הירושלמי בזמן החדש – מאז הדפוס הראשון בראשית המאה ה־19 ועד לגרסאות המפורסות במאות ה־18 – שעמלו קשות לתיקונו – הכול היה תלוי בכתב יד יחיד זה, בכ"ל, וכל פרטי נוסחאותיו של הירושלמי חייבים להיבדק על פיו, ועל פיו בלבד.¹⁸¹

ד

[אוצר החכמה]

כתב יד לידן המוגה, כתב היד כמות שהוא מונח לפנינו, על הגהותיו, תיקוניו והשלמותו,¹⁸² כתב היד שקבע הלכה לדורות בנוסח הירושלמי, הוא כתב יד מנומר המרוחק מנוסח הירושלמי המקורי מבחינות שונות. בירושלמי שלנו (כ"ל=ד"ר) מרובות מאוד "טעויות מיכניות פשוטות והשמטות ברורות ע"י הדומות".¹⁸³ הערכת טיב נוסחו של כתב היד המוגה היא כמובן עניין יחסי ביותר. ראינו שלפי דעתו של הסופר עצמו נוסח הירושלמי שלו מבוסס כולו על "ספר משובש ומטעה הרבה עד מאוד"; ולדעתו של ר"ז פרנקל הטעויות "רבו כמו רבו בכ"י זה" עד שלמעשה "אין תוחלת ממנו".¹⁸⁴ ואילו להערכתו של הגר"ש ליברמן לא רק ש"מתחילה ניתן לשער שהוא בוודאי כת"י מדויק" אלא גם למעשה "לפי הערך כ"י שלנו הוא כת"י משובש".¹⁸⁵ ואכן כן, הערכת טיבו של כתב היד היא "לפי הערך" – ביחס לכתבי היד האשכנזיים המאוחרים, כגון כ"י רומי המשובש, בוודאי שהוא כ"י משובש".¹⁸⁶ ואילו ביחס לקטעי הגניזה הקדומים, אין ספק שהוא "ספר משובש" מכל הבחינות.¹⁸⁷

[אוצר החכמה]

בעשרין צובה, בד"ו: "צוב" ואילו בדפוס השלימו: "צוכר"; בשבת פ"ז, י רע"א [עמ' 408 שו" 2] בכ"ל לנכון: "בחינת קנים ובאגס חמרים", בד"ו: "ובאג' חמרים" ואילו בדפוס השלימו: "ובאג' חמרים" (השונה ליברמן), על הירושלמי, עמ' 10 – וראה לעיל, הע' 46; וראה גם משי"כ בניזיקין, עמ' 121 סוף הע' 20).

עד לסוף המאה ה־19 לא היה ידוע שום כ"י של הירושלמי מלבד כ"י לידן. קטעי הגניזה הראשונים פורסמו לראשונה רק בסוף המאה ממש (ראה משי"כ בשבט החוקר, מדעי היהדות 38 (תשנ"ח), עמ' 214 ועמ' 222). ואילו כ"י רומי נודע רק מאוחר יותר (ראה משי"כ בליידן, עמ' 208 הע' 19); כתב היד היחיד שהיה ידוע הוא כ"י הרש"ס, שערכו הבלתי תלוי מבחינת נוסח הירושלמי מוטל בדי"כ בספק (ראה בעת סמאל, רש"ס, עמ' 89 ואילך).

משמעותו של הדבר, שכל המפרשים הקלאסיים, עד לזמן האחרון, סמכו את פירושיהם על נוסח כ"ל בדמותו המעוותת שבדפוסים.¹⁸¹ הכוונה בכל האמור בסעיף זה ל'אוצר המוגה', היינו לכתב היד המוגה כפי שהוא הלך לדפוס – בלי אבחנה בין שלביו השונים של כתב היד (ראה לעיל, עמ' יח ואילך). כאמור, כל השותפים כולם תרמו להתהוות נוסח הירושלמי שלנו, לטוב ולמוטב – סך כל שיבושי הירוש' שלנו הוא תוצאה משיתוף פעולה זה. ארגים זאת רק בדוגמה אחת מני רבות: בברכות רפ"ה, ח ע"ד מופיע כזה אחרי זה ארבע פעמים הביטוי המצוי בירוש' ה'יך/כמה דא' אמ' – בראשונה שיבש המדפיס 'דאמר אמר', בשנייה ובשלישית המגיה מחק 'אמר' וברביעית כבר בכתב היד המקורי 'דאמר אמ' – ואילו להלן (שם, ט סע"ב–רע"ג [עמ' 46 שו" 21]) שוב המדפיס שיבש 'דאמר אמר', ולבסוף (פ"ז, יא ע"ב שו" 21 [עמ' 56 שו" 44] כד"א הפך ליבמה דברים אמורים' כבר בכתב היד המקורי, וכי"ב עוד הרבה).

שיבושים פשוטים מעין אלה מצויים בכל שלבי נוסח הירוש' שלנו (וכן אצל ראשונים ואף בקט"ג), למן אבותיו של כ"ל ועד לדפוסים החרשים. אצין כאן דוגמאות אחדות לשיבושים המגוונים בשורש המצוי ביותר 'אמר'. הכתיב המקורי 'מר', 'דמר' וכי"ב הולך ונשחק בכל עדי הנוסח, ולעתים הוא משתבש בשיבושים שונים ומשונים, כגון: לא מר' ← 'למד', 'מר ר' ← 'מדרי', 'כי דמר' ← 'מי אמר', 'את מר' ← 'איתמר', 'זת מר' ← 'ותימר', 'אשכח מר' ← 'אשכח תומר' וכי"ב. ואילו בכתיבים המקוצרים הרגילים 'א', 'אמ' וכי"ב מתחלפים: 'אמר', 'אמרה', 'אמרו', 'אמרין', 'אמרת' וכל כיו"ב. וכן משתבש 'אמר' ל'אם', 'אסר', 'אמת', 'אמה', 'חמר' (ו' בן-חיים, תרבי"ן (תשמ"א), עמ' 205), 'יחמי' (להלן הע' 207 – דמאי); 'אמר' הופך ל'אמר ר', 'או' משתבש ל'אומר', 'אל' מתחלף ב'אל'; 'אמר', 'יתמר' הארץ-ישראלים הופכים ל'אימא', 'יתימא' הבבלים והרבה כיו"ב. בדומה ל'כר"א' (לעיל כאן) גם 'בדא' הופך ל'בדא' (ליברמן, תוספ"ש, יר"ט, עמ' 920 הע' 33); 'ר' אמ' הופך ל'יד' אמות' (ראה משי"כ בניזיקין, עמ' 121 הע' 20, ועיי"ש עוד); ונראה שמעין זה גם במשפט: "... ארבע אמות אמר רבי אמר רבי שמאי..." (ברכות פ"ג, ו רע"ד [עמ' 30 שו" 3–4] – לאחר ש"אר' אמ' השתבש ל'א"ר אמ' חזר והשלים המגיה "ארבע אמות", עיי"ש; ובדומה לכך: יב אמר' / ר' אמר' (ראה משי"כ בליידן, עמ' 217). ולעתים ראשי התיבות הם שגרמו לאי-הבנות, כגון: יר' אבא בר פפא אמ' ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש... שנתקצר בדיו לירבי אבא בר פפא אי' יוחנן ורשב"ל" (ריה רפ"ד, נט ע"ב [עמ' 676 שו" 46–47] – וכאלה עוד, ראה גם עסיס, אוצר, סעיף ראשי תיבות) – ושיבושים כיו"ב ב'אמר' רבים מאוד (ראה גם להלן, הע' 229).

[אוצר החכמה]

הגר"ש ליברמן, הוריות, עמ' 285.

לעיל, עמ' יב.

ה'הוריות', עמ' 284; מבוא כ"ל, עמ' [3] – וכוונתו בעיקר לכ"י המקורי "כפי שיצא מידי הסופר", שם, עמ' [5]; והשווה הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' טז: "והנה צדק הרזף" וכו', עיי"ש. ראה גם לעיל, הע' 46.

"... בהשוואה לכ"י שדר זרעים וסוטה הכת"י שלנו עדי עידית הוא" – הגר"ש ליברמן, מבוא כ"ל, עמ' [5] הע' 2.

ראה למשל הגר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' יד. – ואפשר, שלא רק ביחס לקטעי הגניזה, אלא גם עדי נוסח אחרים, מאוחרים בהרבה, גם הם קרובים ל'נוסח הירושלמי המקורי יותר מכ"ל' (עסיס, סנהדרין, עמ' 36). לדעתו של הרא"ש רחוטל גם כ"י אסקוריאל "עולה, בדרך-כלל, על כ"י לידן" (נוזיקין, מבוא, עמ' יח; וראה משי"כ בניזיקין, עמ' 124 הע' 40. – אבל לא בהשוואה לכתבי היד האחרים שעמדו לרשותם של מרפסי ונציה, ראה עוד להלן, הע' 235; ובהשוואה לקטעי הירוש' מן 'הגניזה האירופית' ראה משי"כ בליידן, עמ' 219 הע' 54).

[אוצר החכמה]